

## ՀԱՅԱՑԻ ՀՆԱԽՍՈՍՈՒԹԻՒՆ

### ԴԵԹԱՆՈՍՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՑ

#### ՅՈՎԱԾՓ ՎՐԴ. ՍԱՆՏԱԼՃԵԱՆ

'Բարամունք, ծոթոր' բառերն կը ցուցնէին թէ զանգիկ կրօնն ընդարձակ տեղի գրաւած էր մեր հարց կրօնին մէջ: Ասկէ մինչեւ Արշակունեաց Հաւրատութեան անկումը եւ շատ աւելի եւս ասդին թաղաւորք, նախարարք եւ հայրապետք գրեթէ ամէնքն եւ միշտ երանեան անունները ունին: Ոչ թէ միայն վերացեալ գաղափարի մ'երեւոյթն էր այս. այլ այն եւրանեան անուններով կոչուելու արտօն գրական հիմ մը պէտք էր որ ունենար: Ազատորերոյ ոգւոյ միտութիւնն աւելի առ Պարթեւս էր քան թէ առ Հռովմայեցիս. ուստի Տրդատայ Առաջնոյ արքունիքն յարտաշատ աւելի պարթեւական քան թէ հռովմէական կամ հայացի ըլլալու էր: Այս թաղաւորին եւ իւր առաջին յաջորդաց ազդեցութեամբն՝ նախարարք եւ ազատորերոյ որդիք ի հարկէ իրենց մայրենի լեզուին մէջ՝ ժամանակին յարգունիս տիրող երանեան լեզուէն փոխառութիւններ պէտք էր մուծանէին. իսկ տիրող արքունական ցեղն իրենց մայրենի պարթեւական լեզուին աւելի յարգ ընծայելու էին: Այսու եղանակաւ միայն կրնանք մէկնել թէ ինչպէ՛ս հայերէն գրաւոր լեզուին մէջ այնչափ բազմաթիւ երանեան եւ ի մասնաւորի պաշտօնական տարրեր կը գտնուին, որոնք ինչ ինչ հայական ձեւերու տակ՝ զրաբարին մէջ հաստատութիւն մը առած են, եւ զորոնք մեր թարգմանիչք կամ բնիկ հայացի կը կարծէին, եւ կամ՝ ջնջելու եւ անհետ ընելու կարող չէին:

Թերեւս առաջին Սասանեան թաղաւորաց ժամանակ միջին պարսկերէն լեզուն չկրցաւ հայերէնի վրայ ազդել. գործածեց՝ այո՛, բաւական հզօր ազդեցութիւն մը, երբ Հայաստան Պարսից եւ Հռովմայեցւոց մէջ բաժնուեցաւ (Ք. ե. 386), մատնել ի Թէոդոսէ Առաջնոյ ի ձեռս Ռեքրիմ թշնամեաց քրիստոնէական քաղաքակրթութեան:

Կարծեմք թէ ճշմարտութենէ չենք հեռանար երբ ըսենք թէ Գողթան վիպասանաց երգերուն սկզբնաւորութիւնն՝ Սասանեանց պետութեան սկզբնաւորութեան կը համապատասխանէ: Այս երգերուն մէջ բառերու ձեւերն եւ նշանակութիւններն, քերականական ձեւք եւ շարք բանից դասական հայերէնի Առաջին դարուն մօտ ժամանակ մը մեղի կը ցուցնեն: Անտարակոյս այն երգոց լեզուն կարապետ յառաջընթաց էր գրաւոր լեզուին, որոյ յայտնութիւնն կարի երկարատեւ չէր կրնար ըլլալ:

Յանդադատանօք կ'ողջունենք աստէն Հինգերորդ դարուն սկիզբները, դար մը զոր իրաւամբ ոսկեղէն կոչեցին ազգայինք եւ օտարապէք: Աստէն՝ երախտապարտ Հայ սերնդոցս աչաց երեք հոյակապ անձինք կը ներկայանան. Վռամպարուհ արքայն, որ լուսամիտ եւ աղղային գրականութեան սիրող կը յայտնուի, եւ ըստ կարի գործակից կ'ըլլայ անոր նորոգման եւ հաստատութեան Սահակ Հայրապետ, եւ Միսրոպ՝ կրեմն քարտուղար ար-

քունեաց, որոնք նախկին սղլային տառերը կը գտնեն, եւ զանոնք յոյն աղբապետաց եւ գրելու արուեստին համեմատ կը կատարելագործեն(161)։ Իբր 410 տարին՝ այս եկեղեցական յարգոյ անմինք Սուրբ Գրիգոր կը սկսին թարգմանել, աշակերտներ կ'առնեն եւ զանոնք նորոգ ծնեալ գրականութեան մէջ կը մարդեն ու կը զարգացնեն։ Եւ ի՞նչ զարմանք եթէ աշակերտելոց մէջէն մին կամ միւսն քան զվարդապետն դեր ի վերոյ կը հանդիսանայ։ Ամէնքն միաշունչք համախորհուրդք՝ ասորի եւ մանաւանդ յոյն լեզուօք դրուած մատենաները հայերէնի թարգմանելէ զատ, եղան անոնցմէ ոմանք՝ որոնք իրենց ճարտար գրիչներովն՝ գոնեա՛ր բանասիրական տեսութեամբ սքանչելի սկզբնազիր մատենաներ յօրինեցին։ Այսպիսի գրուածոց համար է որ մեքսքայեան կոչուած դարն անկեղէն եւս կը կոչուի․ վասնզի յիշեալ մատենից լեզուն՝ իւր կանոնաւորութեամբն, քերականական ձեւերուն գրեթէ միշտ միօրինակութեամբն, ընտիր բառիւքն եւ ոճերովն Լեւելլի եւ անդուգական հանդիսացած է։ Քաջ քերականք՝ որպիսի էին առաջին թարգմանիչք, յիշեալ դարու գրաբարին տուին այնպիսի՛ խորունկ նկարագիր, մը, որ իրեն՝ միայն սեպհական պիտի որ ըլլար յաջորդ դարերուն մէջ։ Աւա՛ղ որ Հայ գիտնականք գոնեա՛ր Եղեախոյ դպրոցին կիսոյն չափ հաստատութիւն մը կանգնեւ եւ զայն մշտնջենաւորել չկարողացան։

Ինչպէս ուրարտեան լեզուն Բիանա արքայական գաւառին, նոյնպէս գրաբար լեզուն յընդարձակ միտս Արարատ արքայական նահանգին բարբառն էր։ Ընդիւ խօսելով՝ գրաբարն Վաղարշապատ արքայանիստ քաղաքին, նա՛ր թէ՛ արքունեաց, պաշտօնարաններուն, հայրապետական պալատին, կղերին, եկեղեցւոյ, դիտնոց, գրագիտաց եւ մեծամեծաց լեզուն էր․ ուսմիկն՝ առանց գրական կանոնաւորութեան եւ պերճութեան խօսելու, զայն պէտք էր որ գործածէր եւ կամ հասկնար։ Սեպհական բարբառն հեթանոսական էր․ իսկ գրաբարն մեղի կը ծանօթանայ գրեթէ ըստ ամենայնի քրիստոնէական։ Առաջնոյն գրաւորական դադարման ժամանակէն մինչեւ երկրորդին անձնական գրականութեամբ ի յայտ գալն գրեթէ ամբողջ տասն դար անցած են․ եւ սակայն այս երկու բարբառք՝ իրերաց հաւասար եղող բազմաթիւ տարերաց միջոցաւ՝ իրենց նոյն եւ մի ազգին երկու ժողովրդոց վերաբերիլը կը յայտնեն։ Ստբարոն (ԺԱ, ԺԳ, 5) գրեթէ բովանդակ Հայաստանի երկիրները յիշելով՝ «այս ամէն երկիրներն համայնգու են» կ'ըսէ։

Մինչդեռ ուրարտեան բարբառոյն մէջ ա, աւ, ի լայն, ամփոփ եւ անօր հնչիւններն գրեթէ հաւասար չափով կը տիրեն՝ որ նախաւոր հնդիկ—ելլո—պական ձայնական դրութենէն հեռանալ մը կը ցուցնէ, գրաբար բարբառն ա լայն հնչման առաւելագոյն յաճախութեամբն նշանաւոր կը հանդիսանայ․ եւ այս պայման իրաց՝ սոյն այս բարբառոյն նախաւոր ժամանակաց ձայնականութեան հաւաստարիմ մնացած ըլլալը կը յայտնէ։ Միւս կողմանէ՝ մինչդեռ ուրարտեանն իւր բառերու վանկերուն պարզութեամբն, թիթեւ եւ միանգամայն գոզոր հնչիւններովն իսկ արիական խոր հնութեան նկարագիրը կարծես թօթափեր է վրայէն, գրաբարն իւր յաճախ սեթեւեթեալ, մերթ ահա եւ մերթ բաղաձայնեցող ճոխ բառերովն իսկ՝ իւր տը, կը, կտը, եդ,

(161) Թուի ստալգ քէ միմչեւ այն ժամանակ արամէական—սլաւական ճշմանգիւրերն էին որ Հայաստանի մէջ կը գործածուէին։ Տես Մ․ Խոքեմացի, Ա, Գ։

եստ Հնչիւններովն հեղիկ-եւրոպական ժամանակաց կնիքը իւր ճակտին վրայ ա'լ աւելի կը փայլեցնէ: Ըստ երեւութիւն՝ ժայնաւոր եւ բաղաձայն հնչիւններն ուրարտեանին մէջ այն առտիճան զարգացեալ չէին՝ ինչպէս զրարարին մէջ, որ գրեթէ ամէն տեսակ հնչիւններով ճոխ է. ուստի՝ առաջինն կարծես զինքն հովուական կենաց տուած ժողովուրդ մը, իսկ երկրորդն՝ թէ՛ լայն ճաւղաբաժակ կեանք վարող եւ թէ՛ բազմադիմի արուեստիւք զբաղեալ քաղաքակիրթ ժողովուրդ մը յատուկ՝ լեզուներ մեզի կ'երեւան: Եթէ ուրարտեան լեզուն իւր անհաստատ՝ իսկ զրարարն իւր որոշ ու հաստատուն քերականական կանոններովն նշանաւոր են, այդ ամենայն իւրաքանչիւրոյն զրական պայմանօքն կը մեկնուի:

Ազգի մը լեզուն՝ որչափ եւ եղանակաւորեալ ըլլայ, իւր ամէն գաւառաբարբառներովն՝ այսինքն իւր բովանդակ պէսպիսութեամբքն՝ հնազոյն եւ միջին եւ նորագոյն ժամանակաց մէջ եւ ամէն տեղ անխզելի կապ մըն է, որ նոյն ազգին նախաւոր միութիւնը, անընդհատ շարունակութիւնը եւ վերջնական յաջորդութիւնը կը ցուցնէ: Մեր խնդրոյն մէջ՝ ամէն դաւառարարութաւ հայերէն ըլլալու հաւասար եւ օրինաւոր իրաւունք ունի, յորմէ ո'չ ժաւմանակն եւ ո'չ իսկ քերականք կարող են զայն զրկել: Ուստի հայերէն լեզուն արիական ժամանակներէն սկսած ըլլալով՝ կը շարունակէր ապրիլ ինքնօրէն, երբ ուրարտեան թագաւորութեան սկիզբները Ուրարտուայ թագաւորաց սեպագիր արձանագրութիւններովն վաղեմի արիական լեզուներէն ըլլալուն ցոյցը տուաւ. այս արձանագրութեանց շարունակելովն, եւ յետոյ զբարբառ հայերէնի ուրարտեան բարբառոյն յաջորդելովն, հուսկ ուրեմն արդի ժամանակաց հայացի բարբառներու գոյութեամբն ու կենօքն՝ Հայ ազգն իրաւամբ կրնայ ըսել թէ՛ ինչ որ էր ինքն ամենահին ժամանակները, նոյն է արդի ժամանակաց մէջ:

## ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

### ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ՏՐՈՒԱԾ ԱՆՈՒՆՆԵՐՆ

Ա. Ուրտու: Բ. Արարատ: Գ. Կապիսց աշխարհ, Գաղղիաց կամ Գաղղիացի աշխարհ. Գաղղիմա: Ազգագրական անուճ՝ Կաղղիք, Գաղղիք կամ Գաղղիացիք: Դ. Նաիրի, Նիրի, Նա'իրի, Նահրի, Նա'րի, Նարա: Ե. Ուրարտու, Ուրարտի, Ուրատու: Ազգագրական անուճ՝ Ուրարտաի: Զ. Թորգոմ, Տուճ Թորգոմայ: Է. Հարմինիյա, Հարմինիյայ: Ազգագրական անուճ՝ մեր՝ Հարմինիյար, Հարմինիյար կիր: Ը. Արմ'իմա, Արմամիյա: Ազգագրական անուճ՝ Արմ'իմիյա: Թ. Հայաստամ, Հայք, աշխարհ՝ երկիր Հայոց: Ազգագրական անուճ՝ Հայ, Հայաստամ, Հայք:

Պատմական հնազոյն ժամանակներէն սկսեալ մինչեւ միջին ժամանակաց սկիզբներն՝ մեր հայրենիքն ինն անուամբ կոչուած է. անոնց հինգն արտաքին ազգերէն, եւ չորսն՝ մեր իսկ ազգէն տրուած են, գոնեա որչափ մարթ է դասել յարտաքին երեւութից: Օտար ազգերէն տրուած են՝ Արարատ, Նաիրի, Թորգոմ եւ Տուճ Թորգոմայ, Հարմինիյա, Արմ'իմա անուններն: Բուն ազգային են Ուրտու, Կաղղից աշխարհ, Ուրարտու եւ Հայաստան յորջորմունքն: Դարձեալ, այս անուանք մէջէն վեցն լոկ աշխարհագրականէ կը

ծաղին, սոքա են՝ Ուրտու, Արարատ, Նաիրի, Ուրարտու, Հարմինիյա, Արմինա, Երկուքն դիցական անուններէն յառաջ եկած են, այսինքն են՝ Կասդից աշխարհ, Հայաստան։ Իսկ մին անձնական յատուկ անունն է, աբսինքն Թորգոմ, յորմէ յառաջ եկած է Տուն Թորգոմայ կոչումն։ Այս չորս ջորջմանց եւ անոնցմէ ծագած կամ անոնց տուած ազգազրական անուանց վրայ աստէն պիտի որ խօսինք՝ մանր որչափ բաւական է։

Ա. ՈՒՐՏՈՒ։ Ք. ա. վելտասաներորդ կամ եօթնասաներորդ դարէն ի վեր՝ սոյն այս անունը գործածած են Աքատացիք՝ Նախկին Ժամանակաց Հայաստանը նշանակելու համար(162)։

Սոքա առանց բառին լուծումը տալու՝ այն անուամբ 'երկիր բարձր' կ'իմանային. միանշամայն բարձունք դյ. լերինք՝ հասարակ անուններով զազափարագիր մը կը մեկնէին՝ զոր Ուրտու եւ Ակկատու կը հնչէին։ Սակայն Ուրտու անուամբ Հայաստանը եւ իրենց երկիրը միշտ իմացած են։ Այս անունն՝ որ լոկ աշխարհազրականի իմաստը ունի, իւր առաջին մասամբն լոկ նախկին Հայացի-յուճական ՈՒՐ(ՈՍ) 'լեռուն' նշանակութիւնը ունի. իսկ ՄԱՆ հաւանականօրէն սոյն այս լեզուաւ գրուած սեպագիր արձանագրութեանց զա 'վիճակ, երկիր' բառին եղծեալ ձեւն պէտք էր որ ըլլար։ Մտադրութեան արժանի է սա կէտն որ Ուրտու անուամբ Աքատացիք Հայաստանի ո՛չ թէ վիճակ մի ի վիճակաց, այլ ասոնց ամբողջութիւնը եւ գրուած երկիրներուն բո՝ վանդակութիւնը կ'իմանային։ Պէտք է խորհիլ թէ յիշեալ յատուկ անունը Աքատացիք նոյն իսկ հնագոյն Հայաստանի բնակիչներէն առած՝ իրենք եւս զործածած են։ Թէպէտ Ուրտու անունն՝ մանաւանդ իւր առաջին մասամբն՝ նախկին Հայկական է, սակայն մեր ազգային արձանագրութեանց մէջ այն ձեւով եւ բառական իմաստով զայն չենք գտներ։ Դարերն ու նորանոր սովորութիւնք թերեւս զայն խափանած էին։

Գալով Ասորեստանեայց, Սարգոնի Խորսապատայ Պալատն Մեծ Արձանագրիմ 31-րդ տողին մէջ Ռուշաս Ա բնակ կը ցուցուի երկրի մը՝ որ վերոյիշեալ զազափարագրով կը ներկայացուի, եւ այս զազափարագիրն Աքատացի երկիրը եւ Ժողովուրդը եւս կը նշանակէ. իսկ 37-րդ տողին մէջ նոյն Ռուշաս հնչական գրութեամբ Ուր-ար-տա-աի կը կոչուի։

Բ. ԱՐԱՐԱՏ։ Այս անունն միայն Սուրբ Գրքէն տրուած է. «Առանց երկրայութեան՝ սեմական անուն մըն է այն, եւ ի Սեմայ սերեալ ազգերէն միայն գործածուած է»(163)։ Ըստ այսմ՝ անկախ ծագում մ'ունեցած կ'երեւայ այս անունն, եւ զուրկ է որեւէ ստուգաբանութենէ՝ որ ապահով հիմ մ'ունենայ։ Թերեւս եբրայական-սեմական հար 'լեռ' բառէն 'լեռուն-լեռանց' կամ միայն 'լերինք' նշանակէ։ Սուրբ Գրոց գլխաւոր քանի մը տեղերէն կ'իմացուի որ Արարատ լեռնային երկիր մըն է՝ անդր քան զՄիջագետս եւ ի հիւսիսակողմն նոցին։ Այս անունը Սուրբ Գրոց մէջ հետեւեալ տեղերը կը գրու-

(162) *Shu Cuneiform Inscriptions of Western Asia*, II, 48, յիսոյ կազմ, սիւմ 1. տալ 13; Sayce, *Journal of the Royal Asiatic Society*, July 1882, p. 392. Eb. Schrader, *Die Keilschriften und Geschichtsforschung*, Gieson, 1878, p. 30. Fr. Lenormant, *Les origines de l'histoire*, t. II, p. 38. Fr. Hommel, *Geschichte Babylonien und Assyrien*, 1895, p. 444, քաթոք. 2 եւ 4։

(163) Համամիտ եմ Ժ. Որբերդայ որ կը գրէ այնպէս ի *Journal Asiatique*, 7e serie, t. V, 1878, p. 274։

նենք. ա. Ծննդ. Ը, 4. «Եւ տապանն նստաւ . . . Արարատայ լեռանց վրայ» : Բ. Ըստ երբայական բնագրին Բ, եւ ըստ Եօթանանից Դ Թագաւորութեանց՝ ԺԹ, 37. «Աղբամենէք եւ Սարատար . . . Արարատայ երկիրը զերծան» : Գ. Եւսայի, ԼԷ, 38. «Աղբամենէք եւ Սարատար . . . Արարատայ երկիրը փախան» : Դ. Երեմ. ԾԱ, 27. ըստ երբայական բնագրին՝ «Գումարեցէք ատոր (Բարեւ լոնի) դէմ Արարատայ, Միննույ եւ Աշքենազայ Թագաւորութիւնները . . .» (164) : Ե. Տոմբիթի յունարէն բնագրին մէջ՝ Ա, 21. «...Անոր (Սենեֆերիմայ) երկու որդիքն զանի սպաննեցին եւ Արարաթայ երկիրը փախան . . .» :

Սուրբ Գրոց Արարատն երկու նկարագիր ունի, ըստ այսմ՝ երկու տեսութեամբ պէտք է զայն նկատել. առաջին նկարագիրն է ընդարձակ եւ աշխարհադրական, զոր Ծննդաց գիրքն միայն մեղի կը յայտնէ. երկրորդն է անձուկ եւ քաղաքական, զոր Սուրբ Գրոց միւս չորս վկայութեանց մէջ կը գրտնենք : Այս երկրորդ նկարագիրը Ք. ա. 735-518 տարիներու մէջ Ուրարտուայ Թագաւորութեան երկրաց-լուսմարն ունէր, որ Թէպտո կարի յոյժ ընդարձակ, սակայն Ծննդաց աշխարհադրական Արարատայ միայն մեծագոյն մասը կը գրաւէր. իսկ մնացեալ փոքր մասը՝ Միննի, Աշքենազ, Մուճաճիր, Կարգու, Կիրուրի, Պարսուա եւ այլ իշխանութիւնք կը գրաւէին : Եւ այս՝ Եսայի (ԼԷ, 38) եւ Երեմիա (ԾԱ, 27) մարգարէից խօսքերէն կը հաւաստի :

Թէ՛ աշխարհադրական եւ Թէ՛ քաղաքական Արարատ աշխարհին ճիշդ գիրքը ապահովպէս Սուրբ Գրոց Թարգմանութեանց այլեւայլ տեղերու համեմատութենէն՝ եւ արտաքին պատմական աղբիւրներէն կ'իմանանք : Թէպէտ ասոնք միշտ համաձայն չէին իրերաց եւ կամ միշտ որոշ նկարագիր մը մեղի չէին մատակարարեր, սակայն յընդհանուրն կը ցուցնէին Թէ Արարատ երկիրն Ուրարտու-Հայաստան էր յընդարձակ միտս : Այսպէս՝ Ծննդաց Ը, 4, երբայականին Արարատը Վուլկատա Թարգմանութիւնն ունի Արմենիա, ասորին եւ տրաքացին՝ Կորդուք, որ Հայաստանի մասն եւ մէկ նահանգն էր : Բ (Դ) Թագ. ԺԹ, 37, ըստ Վուլկատայի Արմենաց երկիր էր : Եսայի, ԼԷ, 38, Եօթանանից յոյն ունի Արմենիա, Եօթ. հայն՝ Հայք, ասորին եւ արաքացին՝ Կորդուք : Երեմ. ԾԱ, 27, Թողլով յունականին պարագայը կամ վրէպակը, արաքացին միայն ունի Արմենիա : Տովբ. Ա, 21 (ըստ հայուն՝ 24) Հայն ունի Հայք : Արտաքին աղբերաց գալով՝ մեր աչաց առջեւ ունենանք միշտ զԱրարատն՝ ուր հայրասպան եղբարք փախան, եւ կը տեսնենք Թէ Սենեֆերիմայ անդրանիկ որդին Ասուրախիդդինա Դ (Ասորդան) իւր (բեկեալ) Բ. Հատուածակողման Արձանագրութեան մէջ (սիւն Ա, տողք 18-24) կ'ըսէ Թէ ինքն իւր հայրասպան եղբարքը Խանի-Ռարատ երկրին մէջ զարկաւ եւ անոնց բանակը խորտակեց : Արդ՝ Թագաւորփաղտարայ Առաջնոյ Հատուածակողման Արձանագրութեան (Ե, 34) համեմատ՝ Միլիդիա (Միլիտինէ) քաղաքն յիշեալ երկրին մէջ եղած ըլլալով, պատերազմն Հայաստանի արեւմտակողման սահմաններուն մօտ եղած էր : Արիւղենուս իւր կողմանէ կը ծանուցանէ Թէ «Աբսերդիս(165) . . . զորքը հալածելով Բիւզանդացւոց քաղա-

(164) Մերս Եօթմասնից քարգմանութիւնն ունի միայն՝ «Պատուէր տուէ յիճէմ Այրարատն քաղաքութեանցմ եւ Ագմանագնմ գնդից» :

(165) Այս է Ասուրախիդդինա Դ = Ասորդան :

քին մ/ջ նետեց»(166)։ Այս քաղաքն Հայաստանի հիւսիս-արեւմտից սահմաններու վրայ Եկեղեցի քաւառին Վժան քաղաքն էր։ Իսկ Սարգոնի Տաքեզաքեանց Արամազդուքեմէն (տողք 191-193) կ'իմանանք թէ Ուրարտի երկրին Մոսորի (Փոքր-Հայք) սահմանադիւտց կից էր։ Յայտ է ապա թէ այն Բիւզանդացւոց կոչուած քաղաքն Արարատ-Ուրարտի-Հայաստան երկրին մէջ եղած ըլլալով, Սուրբ Գրոց Արարատն Գ. ե. Չորրորդ դարուն սկզբանէ Հայաստանի կամ գոնեա՛ւ անոր արեւմտեան մասն կրնայ ըլլալ։

Սակայն՝ մեր ազգային պատմիչք Արարատ, Արարադ կամ Այրարատ անուամբ՝ ընդհանրապէս Հայաստանի միջնալայրը(167) ընդարձակ նահանգ մը կ'իմանան, զոր ոմանք զաւառ եւս կը կոչեն(168)։ Նահանգ մը՝ որ Արշակունի թագաւորաց սեզանական արքունական ստացումէն, կալուածէն ու բնակութիւնն էր։ Ինչպէ՛ս այս նահանգն Արարատ կոչուեցաւ։ Այս յատուկ անունը կազմող տարերաց Սուրբ Գրոց մէջ գործածուածներուն հետ նոյնութիւնն ապահով ցոյց մ'է որ բնիկ ազգային անուն չէր։ Անոր այլափոխ գրութիւններն՝ Արարատ եւ Այրարատ(169) անուանս հեթանոսութեան ժամանակներու մէջ ի Հայս զոյութիւնը չեն ցուցներ, նամանաւնդ անոր հակառակին վրայօք համոզուելու առիթ կ'ընծայեն։ «Այրարատ» Սուրբ Գրոց «Արարատ» բառին լոկ հայացեալ ձեւն է, եւ ամէն ստուգարանութենէ ղուրկ է։

Առտէն նախ զպատմական դէպք մը իրաց բուն վիճակը կը յայտնէ։ Արդարեւ՝ Մ. Խորենացւոյ (Ա, ԺԵ) «Ի դաշտն Արայի, որ եւ յանուն նորա անուանեալ Այրարատ», եւ դարձեալ (Ա, ԺԳ) «Ի դաշտին, որ անուանեալ կոչի յանուն Արայի Այրարատ» խօսքերն ո՛չ միայն պատմական որեւէ փաստէ զուրկ են, այլ այս երկու՝ մարդոյ եւ տեղւոյ՝ յատուկ անուանց մէջ՝ Այրարատ անուան այլափոխ ձեւերը եւս միասեղ առնելով, բնաւ աղերս չկայ։ Եւ Արայ՝ լոկ դիւցական անձնաւորութիւն մըն էր, եւ ոչ այլ ինչ։ Դարձեալ՝ Այրարատ եւ Ուրարտու անուանց մէջ եւս աղերս մը չկայ, ո՛չ պատմական եւ ո՛չ անձուկ բանասիրական։ Վասնզի՝ յանդէպ իսկ ենթադրելով թէ Այրարատ անունն Արային անունէն ծագած է, ապահովապէս Ուրարտու անունն միայն կարելոյ զաւառին էր ի սկզբան անդ. այս անունն միայն Գ. ա. Իններորդ դարուն մէջ մեզի կը յայտնուի. բանասիրօրէն խօսելով՝ Արարատ յատուկ անունն սեմական, իսկ Ուրարտու անունն՝ հնդկ-եւրոպական ծագումներ ունին. եթէ այս երկու անուանց առաջին մասերն՝ Ար- եւ Ուր- բանասիրական համեմատութիւն մը կրնան տանել, այս երեւոյթն իւր մէջը կը դադրի, եւ չկրնար մեզի աղդել որ հետեւեցնեք թէ երկու

(166) Յես առ Եւսեբիայ, Գրոհ., երտրկ. Աւգէրեան, մասն Ա, էջ 52։

(167) մշտագայնս ի Եւսեբիայ արեւելից. վասնզի այս նախագրին մեծագոյն մասն այս կազման մէջ էր։

(168) Այսպէս Փ. Բիւզանդացիին՝ միշտ, Գ, ԺԳ, ԻԳ- Ե, Գ- Զ, ա. Զուր միշտ «Այրարատ» յաւա, Այրարատեմ գաւառ, Զուր։

(169) Յես Մ. Խորենացի, Պատմութիւն, Ա, Ժ, Ժա, Զուր «Արարադ երկիր» կը գրէ. իսկ Բ, ԻԲ, Կա. Գ, ԻԲ, ԽԲ, «Այրարատ գաւառ» քանակութիւն, բուն քաղաքաւորութիւն, կաւրւածէ Արշակունի գիտէ. Բ, ԿԵ, Այրարատ միւրոց Է. Ա, ԺԵ, ԺԳ, Այրարատ՝ դաշտ մը կը համարուայ. իսկ Գ, ԽԵ, «Կեղամ Այրարատայ» կը կոչուի Պարսից մասն, Զուր Խորալ Գ կը քաղաքէր (Ք. Զ. 386-391)։

անուաններուն ամէն մասունքն նոյն են, մասնաւոր չափ պատճառի համար որ առաջնոյն երկրորդ մասն՝ «արատ, մեղի համար անծառնօթ կը մնայ, եւ յաւաքտ՝ ստուգարանօրէն երկրորդ անուան երկրորդ մասին՝ արտառ, չհամապատասխաներ:

Ուստի այս երկրորդ մասանց նկատմամբ պէտք է որ խորհինք թէ հոն առ առաւելն լոկ նմանաձայնութիւն կայ: Այս ինչ ստոյգ է որ երկու անուանց իւրաքանչիւրն՝ աշխարհադրական եւ բանասիրական գրութեամբ երկու շրջանակի մէջ առանձինն եւ անկախ ծագում ունեցած է:

Ռորհիլ արժան է որ Ուրարտու անունն կարծեալ կամ կեղծ Արայի Արարատ անունէն շատ վերջը ծագած պէտք է որ ենթադրի, կեղծ անձի մը՝ որ Շամիրամայ ժամանակակից էր, այս է երկրորդ կեղծ անձի մը՝ նկատմամբ իւր սեպհականութեանց եւ ժամանակի՝ զորոնք առասպելաբանութիւնն անոր յատկացուցած է: Զէ եւս քնաւին հաւանական որ ի հոռմն «Ուրարտու» ազգային անունն ազգին մէջ խանգարած ըլլալով, «Այրարատ» անուանաձեւով մինչեւ Գ. ե. Հինգերորդ դար տեւած բաւած ըլլայ, դար մը՝ յորում Սուրբ Գիրքն թարգմանուեցան ի հայ լեզու եւ մեր առաջին ազգային մատենադիրք ծաղկեցան: Առաջին Դարեհի ժամանակէն մինչեւ թարգմանչաց ատենն՝ առսոնք եւ քաղաքական անընդհատ եւ խորունկ փոփոխութիւնք Այրարատ անունն մը անեղծ մնալուն ո՛չ միայն արգելք պէտք էր որ ըլլային, այլ եւ զայն՝ «Կասողեաց աշխարհ» ու «Նաիրի» անուանց նման, ազգին յիշողութենէն պէտք էր որ ջնջէին: Ստոյգ է որ Հերոդոտոս (Գ, 94, Է, 79) «Մատիանացիները, Սասպիրացիները» (170) եւ Այրարդացիները» կը յիշէ. սակայն այս վերջինքն աւելի կամ նուազ ընդարձակ վիճակի կամ գաւառի մը բնակիչներն ըլլալու էին, զոր ապահովապէս որոշել հնար չէ: Եթէ Այրարդացւոց անունն Մատիանացւոց եւ Սասպիրացւոց մէջտեղը դնուէր, թերեւս հնար էր ըսել թէ Այրարդացիք Արարատ նահանգին բնակիչներն էին: Սակայն թէ եւ զայս չենք կրնար հաստատել, պէտք ալ չէ որ մերժենք հաստատութեամբ: Այս միշտ ստոյգ կը մնայ թէ Հերոդոտոսի ժամանակ «Այրարդացիք» եւ ո՛չ թէ «Արարատցիք» անունն կար: «Այրարդացիք» անունն՝ եթէ չէր անկախ անուն մը, հաւանականօրէն Ուրարտու եւ ո՛չ թէ Արարատ կամ Այրարատ անուան եղծեալ կամ այլափոխ ձեւն ըլլալու էր: Երբայեւցումէ տրուած Արարատ անունն հեթանոս Հայոց մէջ դժբաժնուած չենք կրնար ենթադրել. եւ ո՛չ իսկ կեղծ Արայ թագաւորի մ'անունէն յառաջ եկած կը համարենք Այրարատ անուանաձեւը:

Ս. Հերոնիմոս (Գ. ե. 330-420) որ մեր առաջին մատենագիրներուն ժամանակակից էր, իւր Եսայեայ Մեկնութեանց մէջ (ԼԷ, 38) կ'ըսէ: «Արարատ Հայաստանի մէջ դաշտային երկիր մըն է, որուն մէջէն Սրախ կ'անցնի. երկիրն անհաւատարի արդասաւորութիւն մ'ունի եւ Տաւրոս լեռան ստորոտներն է. այս լեռն մինչեւ հոն կը տարածուի: Երբ ջրհեղեղն դադրեցաւ, տապանն՝ որուն մէջ Նոյ իւր որդւոյն ազատեցաւ, ո՛չ թէ Արարատ ըսուած ընդհանուր Հայաստանի լեռներուն վրայ եկաւ նստաւ, այլ Տաւրոսի ամենաբարձր լեռներուն վրայ, որոնք Արարատայ դաշտերուն ձառ են: Ապա, ըստ

(170) Սոքր գաւառ առ ձորոյն գետով:

մտաց Ս. Հերոնիմոսայ՝ Արարատ անուամբ նախ բովանդակ Հայաստան, եւ յետոյ Հայաստանի մէկ մասն կ'իմացուէր, Ահաւասիկ ուրեմն առաջին վկայութիւն, յորում Արարատ՝ նաեւ ոչ կարի տարածեալ երկիր մը, մեր Արշակունի թագաւորաց կալուածն, եւ անոր դիրքն ու բնութիւնն մեղի կը յայտնի: Միւս կողմանէ Մ. Խորենացի (Գ, խե) Գ. Ե. Չորրորդ դարուն վերջին քառորդի մէջ Խորովայ Գ-ի թագաւորած Պարսից մասը՝ որ Հայաստանի մեծագոյն մասն էր, «կողմ Արարատայ» կը կոչէ:

Մտադրութեան արժանի է սա կէտն թէ Արարատ անունը՝ քրիստոնեայ Հայաստանի ժամանակ՝ քրիստոնեայ հեղինակներէն Հայաստանի թէ՛ ամբողջութեան եւ թէ՛ մէկ մասին անխտիր կը տրուի: Յառաջ քան զդարձն Հայոց ի քրիստոնէութիւն՝ հեթանոս մասնաւորիք Հայաստանը մի միայն Արմենիա անուամբ կը յիշեն, որ հեթանոս ժամանակներէն էր: Դիւրաւ կը մեկնուի որ քրիստոնեայ հեղինակ մը կամ մեկնիչ մը Արարատ անուամբ Հայաստանը ակնարկէ. վասնզի այնպիսին հրէական աւանդութեան կը հետեւէր, աւանդութիւն մը՝ զոր եկեղեցին ստանձնած էր. սակայն այս աւանդութիւնն ընդհանուր ազգաց մէջ զօրութիւն չունէր, եւ ո՛չ իրական զորածուծութեամբ յընդհանուրս կը յայտնուէր:

Յայտ վայր ըստաձններէն վերջ՝ մենք չենք կարծեր սխալիլ եթէ ըսենք թէ քրիստոնէութիւնն Հայաստանի մէջ իբր 305 թուականին մտած ըլլալով, այս ժամանակներս՝ Սուրբ Գրոց մէջ Հայաստանի համար գործածուած Արարատ անունն առանձինն եղանակաւ արքայական նահանգին եւս տրուեցաւ: Հայաստանը քրիստոնէութեան դարձնող երիցունք (որոնց եւ ոչ մին կրնար անդիտեալ թէ Սուրբ Գրոց Արարատն Հայաստան կամ Հայաստանի մէկ կողմը (171) կը նշանակէր) եւ թագաւորն եւ ժողովուրդը այնու օրինակաւ պատուել ուզած են թէ՛ Սուրբ Գրիգըր եւ թէ՛ արքայական նահանգը՝ յորում էր Մասիս, այս է յոյն եւ լատին Սուրբ Հարց Արարատն: Կը հետեւի ապա թէ Արարատ անունն հրէական ծագում ունեցած ըլլալով՝ Հայաստանի մէջ կրասեր ժամանակի ծնունդն էր՝ արտաքուստ մտեալ:

Արարատ աշխարհագրական-քաղաքական անուան ցեղագրական ձեւը չունինք:

Գ. ԿԱՄԴԵԱՅ ԱՇԽԱՐՀ, ՔԱՂԴԵԱՅ ԱՇԽԱՐՀ: Վերադոյն ըսինք թէ Կասդի = Կասդիք 'Լուսաւոր-առտուածոյն-երկրագոյժ' կը նշանակէ, եւ թէ մեր ազգային սեպագիր արձանագրութեանց խալդի = Քաղդէք անունն նոյն նշանակութիւնը ունենալով՝ Կասդի = Կասդիք անուան խանգարեալ ձեւն է:

Սուրբ Գրիգըն (Մեմդ. ԺԱ, 28, 31) կը պատմէ թէ «Հարան՝ իւր ծննդեան երկրին մէջ՝ յԱր (172) Կասդեաց, իւր հօրը Թարային առաջ մեռաւ: ... Եւ Թարա զիւր քրդին զԱրարամ, եւ Հարանայ զորդին զՂովմար», եւ զՍառայ իւր հօրսը՝ իւր քրդոյն Արարամայ կինը՝ առաւ, եւ Քանանար երկիրը երթաւ, համար՝ Կասդեաց Ուրէն ... ելանք»: Այսպէս ըստ երբայս-

(171) Այսինքն՝ Կորդուաց աշխարհը:

(172) Քաղաքի եւ վիճակի մ'անուն:



կան քնադիրն(173)։ Կանխառ տեսանք թէ Նաիրեայ-Ուրարտուի ժողովրդոց մեծագոյն յոյժ մասն Քաղղիք անուամբ կոչուած է մեր աղղային քանի մը սեպագիր արձանագրութեանց մէջ։ Զիք տեղի տարակուսի թէ «Կասողիք» եւ «Քաղղիք» միեւնոյն անուն են, որ Նախկին ժամանակաց Հայոց գերագոյն զէնց Կասողիս եւ Քաղղիս անուանածներէն յառաջ եկած էր։ Արդարեւ աղղի մը ի հնումն ի՞նչ աւելի սեպակաւն էր քան զիւր գերագոյն աստուածն եւ րանեանք ունէին իրենց Ահուրա-Մազդան, Ասորեստանեայք իրենց Ասուրն, Հրեայք իրենց Եահվէն, Յունաց Զեւսն իրենց միայն յասուկ էր, ինչպէս նաեւ Հռովմայեցոց՝ իրենց Եուպիտէն, որոնցմով իրենց ազգութիւններն կերպով մը խառնեալ միացեալ էին։ Այս զիքն այն ազգերը իրենց սեպակաւնա՞ծ էին՝ իւրաքանչիւրն զինքը պաշտող ազգր։ Ապա եթէ Նախկին Հայք իբր իրենց գերագոյն զէք զԿասողիս կամ զՔաղղիս կը պաշտէին, քնական քան մէք որ անոր անուամբն զիրենք կոչելով, զիրենք անոր ժողովուրդր հւանոր սեպակաւն հօտը կը ճանչնային, ինչպէս նոյն զէքը իրենց սեպակաւն կը խոստովանէին։ Եւ որովհետեւ իրոց վիճակն այսպիսի ինչ էր, Նախկին Հայք քնական եղանակաւ մը իրենց քնակած երկիրը իրենց ազգապարական անունէն «Կասողեաց աշխարհ» կոչած էին, ինչպէս մարթ է հետեւցնել երբայական աւանդութեան ամենահին վկայագրէն։ Կասողեաց քնակած երկիրը մեր աղղային սեպագիր արձանագրութիւնք «Քաղղեաց երկիր» անուամբ մեղի կը ծանօթացնեն. եւ զայս անուշտ այնու միայն՝ որ բովանդակ հին Հայացի երկիրն Կասողիս = Քաղղիս զէնց նուիրեալ եւ անոր միայն ինչքն եղած էր։

Ապա՝ առաջնորդ առնելով մեր քննութեան Երբայեցոց հնագոյն աւանդութիւնը եւ Ասորեստանեայց եւ Ուրարտացոց պատմական սեպագիր արձանագրութիւնները, կը տեսնենք որ հին Հայաստանի մէջ Ուր անուամբ քաղաք մը եւ վիճակ մը կային։ Ուր քաղաքն ազգահովապէս Ասորեստանի Թադաւորն Շամսիումմանայ Դ-ի (Ք. ա. 825-812) Հարթ Կոթոգի Արձաւնագրութեան (սիւն Գ, տող 10) մէջ կարգացուած «Ուրաւ ամուր քաղաքն» էր, որոյ վիճակն էր անտարակոյժ՝ զոր մերս Արքիստիս Ա. (Ք. ա. իբր 780-755) իւր պատմական Ա. (ՇԲԵ) Արձաւնագրութեան մէջ (սիւն Ա, 25) «Ուրացոց երկիր» կը կոչէ՝ ՄԱՏ Ուրշամի գրելով։ (Այս վերջին բառին մէջ արտատական կամ անկախ տարրն Ուր- ըլլալով, -յա (-ա) յարաբերական, ծագման եւ քնակաւորութեան ածականի վերջադիր յօդն է. իսկ նի յօդնակի սեռականի յօդը կը կացուցանէ։) Արքիստիս Ա. թէպէտ Ուրաւ կամ Ուր քաղաքը յակասէ անուանէ չ'յիշեր, սակայն այն յիշած երկրին անունն նոյնիսկ այս քաղաքին անունէն միայն յառաջ եկած կրնայ ըլլալ, եւ ո՛չ ալլաղը։ Ուրացոց երկիրը Միւնեաց Հարաւը եւ Երասխայ ձախ եղբրաց վրայ Արեւիք գաւառին հետ նոյն Համարիլ պէտք է։ Թէ Կասողեաց աշխարհն յորում էր Ուր երկրին, Հայաստան էր՝ ասով մանաւանդ կը ցուցուի որ մեր Հայրենիքն Նաիրի կամ Նահրի եւս կը կոչուէր. անուն մը՝ զոր Արբաճամայ հաւն ինչպէս եւ եղբայրն՝ Նահոր(174) ձեւով կը կրեն։ Երբայեցոց Նախահարք դիտէին ապա թէ Կասողեաց երկրին Միւնեացեաց անունն ի հիւսիսակողմն էր։

(173) Տես «Կասողեաց Ուր» ամուսնեքը մասն Երեւոյ, ԺԵ, 7։ Գործք Աւագեղոց, է, 4։

(174) Տես Երբ. քնագրին մէջ Երեւոյ, ԺԱ, 22-23։

Սակայն այսպիսի աշխարհագրական ներթոյ մը վրայ ստորին ժամանակաց մէջ հին ականագութիւնն փոփոխութիւն մը կրելով, թուի թէ Ք. ա. Հինգերորդ դարուն մէջ Եղրայ ժամանակ՝ հնագոյն Հայացի Կապիթէ եւ ասոնց երկիրն Երբայեցոց մէջ արդէն մոռցուած ըլլալովին, զանոնք՝ Բարիլատանի մէջ բնակող Կապիթէ եւ ասոնց երկիրն փոխանակեցին ընդ միշտ եւ անդարձ մանիյ եղանակաւ:

Սուրբ Գրոց Թարգմանութիւններն՝ Կապիթէ = Կապիթէ անունը Chaldæi, Քաղդէացիք ձեւերով անին, որոնք թէեւ առաջնոյ հետ յեականին նոյն են, սակայն Ք. ա. Իններորդ դարէն սկսեալ բուն բարեկրնական Կապիթէաց Համար գործածուած իմանալու ենք: Քսենոփոն Արմենիոյ մէջ զօրքեր տեսած ըլլալով՝ անոնց մէկ մասը «Քաղդէացիք» կը կոչէ. սակայն ասոնք Կորդուացի Քաղդէէն էին: Ընդհանրապէս արեւմտեան մատենագիրք Բարեկատանի Քաղդէացիները լաւ ճանչցած ըլլալովին, Միջագետքէն անդին հիւսիսակողմանց մէջ գտնուող Քաղդէքը եւ Յաղիթը Քաղդէացիք կոչած են. վասնզի անոնց անուններուն մէջ խափր մը զնեղու կարողացեալ չեն: Մեր ազգային Թագաւորներն Իսպուլիս եւ Մինուս Ա Ք. ա. Իր 805ին յօրինել տուած Յաշտից Կարգաւորութեան Արձանագրութեան մէջ (մեր թիւ 42, տողք 7/41) «(դիւ) Քաղդէնայի Տերանց» յիշատակութեամբ՝ այս աստուածոց զոհեր կը սահմանեն: Այս Տեաքը դիւ՝ մեր մատենագրաց «բալքը» մեզի կը յիշեցնեն, որոնք աներկրայ Հայաստանի վրայ հսկողք պէտք էր որ սեպւէին: Արդ՝ Քաղդէնա անունն՝ «Քաղդէայ-երկիր» կը նշանակէ: Յայտ է ապա թէ նախկին Հայք կամ Նախեայ-Ուրարտուի ժողովուրդը՝ իրենց բնակած երկիրը իրենց պաշտած Քաղդէի գերագոյն դիւ անուամբ կը կոչէին: Կրնանք ամենայն իրաւամբ ըսել՝ թէ որովհետեւ այս գերագոյն դիւ անունն Կապիթէ էր ի հնագոյն ժամանակաւ, երկիրն եւս նախապէս Կապիթէս պէտք էր որ կոչւած ըլլար:

Ազգագրական է Կապիթէ = Քաղդէ: Երբ Արդիստի Ա եւ իւր որդին Շարիդուրիս Բ իրենց Ա Պատմական Արձանագրութեանց մէջ Նախեայ-Ուրարտուի գրեթէ բովանդակ ժողովուրդները «Քաղդէք» կը կոչեն, այն անանկոնութիւնն աւելի ազգագրական քան թէ լոկ կրօնական մեզի կ'ընծայի: Ուրարտուայ Թագաւորներն եւս Քաղդէէն էին:

Դ. ՆԻՐԻ, ՆԱՐԻ, ՆԱՒԻ, ՆԱՀԻ, ՆԱՐԻ, ՆԱՐԱ:

Ասորեստանեայ արձանագրութեանց մէջ՝ սեմական լեզուաց Հայասար Ասարու 'գեա' բառէն՝ «Նիրի, Նարի, Նա'իրի, Նահի, Նա'րի» 'գետք' այս է՝ 'գետոյ-երկիր' անուամբ կոչուած է Հայոց Մեծաց գրեթէ բովանդակ տալիս թափուութիւն: Սակայն այս անուանաձեւերուն մէջէն Նահի այլափոխ հընչումն՝ ի հնագոյն ժամանակ սեմական ցեղերու մէջ աւելի գործածուած պէտք էր որ ըլլար, յորմէ եւ Արբահամու Հան Նահոր (Նաբոլ) իւր անունը առած էր: Նախ Սաղմանասար Ա (Ք. ա. Իր 1330-1310) Նիրի անունը գործածած է իւր Ուիտական Ափսի Արձանագրութեան մէջ: Նիրի՝ հուանակալագոյնս միւս Նարի եւ Նա'իրի ձեւերուն սղեալն եւ այլափոխն է, եւ յատկապէս Տիգրիսի արեւմտեան ճիւղոյն աղբիւրականց մօտաւոր տեղուանքը կը ցուցնէ: Սակայն Թաղաթփաղսարաւ Ա (Ք. ա. 1108 - իր 1080) Նարի ա-

նունն կը սկսի երեւան գալ եւ իւր հետը ունենալ 'երկիրք' (մատաւտի) բառը՝ որով 'Ջախրեայ երկիրք' լայնածաւալ տարածութիւն մը մեղի կը հանդիսացնեն։ Այսպէս, նոյն թաղաւորին Հատուածակողման Արձանագրութեան մէջ (սիւն Դ, տողք 83, 96-97) կը տեսնենք թէ բաղմաթիւ երկիրներ նոյն անուան տակ կը բովանդակին, եւ բաղմաթիւ վիճակաց արքայիկներ Նաիրեայ երկրաց կը պատկանէին։ Այս երկրաց մէջէն Դաիաինի (այլ ընթերցում՝ Նութեամբ՝ Դաիանի) կոչուածն՝ որ մեր ազգային արձանագրութեանց Դիա'ուիսինի երկիրն է, Կարնոյ գաւառին Հարաւոյ արեւմտակողմն էր, եւ ըստ ասորեստանեայ եւ աղլային արձանագրութեանց՝ Արածանւոյ միջին ընթացից աշակողմէն կ'իջնէր եւ բովանդակ Տարօնոյ գաւառը կը գրաւէր։ Ուրարտու անուն վիճակն եւս՝ որ Դաիաինի երկրին հիւսիսոյ արեւելակողմն էր, Նաիրեայ երկրաց կարգը եւ անոնցմէ մին պէտք էր որ ըլլար։ Դարձեայ նոյն թագաւորն Աւրմատ Գետոյ Այրիմ Արձանագրութեան մէջ (տող 9) «Նաիրիի ծով» մը կը յիշէ, որ անտարակոյս Բզնունեաց ծովն էր, որուն հիւսիսակողմը ի Կոմանլու գտնուած է յիշեալ թաղաւորին մէկ արձանագրութիւնն, որուն մէջ (տող 4) իրեն համար կ'ըսէ թէ «Նաիրիի երկրին հարուն տիրեց»։ Ասորենաճիրաբաղայ (Ք. ա. 885-860) Տարեգրութեանց մէջ (Ա, 103-113, Բ, 1-3) կը տեսնենք թէ այս թագաւորն նախ Մոփաց աշխարհին հիւսիսոյ մասին՝ եւ յետոյ Աղձնեաց արեւմտեան հողմերը արշաւէր է։ Այս կողմերը Ասորենաճիրաբաղ (անդ, Բ, 6) «Նաիրիի երկրներ» կը կոչէ։ Միւս կողմանէ Սաղմանաւարայ Բ-ի (Ք. ա. 860-825) Առ Լէշարտայ 12-րդ Արձանագրութեան մէջ (Ա, 14-15) կը կարդանք որ նոյն թագաւորն 'Նաիրեայ երկրին վերին եւ ստորին ծովերէն' մինչեւ Ասորիք տիրեց է։ Ասոնց առաջինն Բզնունեաց՝ եւ երկրորդն Կապուտան ծովերն են։ Սակայն՝ առաջինն անգամ ըլլալով՝ այս թագաւորն իւր Մեմաքարի Արձանագրութեան մէջ (Ա, 20-21) զԿակիա՝ Խուրուսկիա (175) վիճակին թագաւորը «Նաիրիի թագաւոր» կը կոչէ. եւ Նաիրի անունը Սարգոնի ժամանակ (Ք. ա. 722-705) առանձինն օրինակաւ ամփոփուած կը տեսնենք Վասպուրականի արեւելից Հարաւոյ աւրեւելակողմը գտնուող Գուկան գաւառին վրայ՝ որուն գլխաւոր քաղաքն՝ նոյն թագաւորին Տարեգրութեանց (տողք 78, 122) եւ Խարստպատայ Պալատան Մեծ Արձանագրին (տող 64) համեմատ՝ հոյնպէս Խուրուսկիա կը կոչուէր։ Ըստ այսմ, Մեծ Հայոց մեծագոյն մասն Նաիրի կը կոչուէր։ Որովհետեւ Ասորեստանի թագաւորը Երասխ ու Կուր գետոյ մէջ եղած երկիրներուն վրայ եւ կամ խորերը արշաւան դործած՝ էին, չինք կարող որոշակի ըսել թէ զասոնք ալ Նաիրեայ երկրաց կարգը կը դասէին թէ ոչ։ Սակայն կարի 'Համանակն է որ այս վիճակներն եւս այն ընդհանուր անուան մէջ կը պարուհանուէին։ Այսչափ համառօտիւ Նաիրի անուան վրայ անորոշստանեայ արձանագրութիւններէն։

Մեր աղգային արձանագրութեանց մէջ կը տեսնենք թէ Շարիդուր Ա (Ք. ա. իբր 835-820) իւր՝ միակ արձանագրութեան մէջ (մեր թիւ 1) կ'ըսէ.

(175) Խուրուսկիա ու Գուկան՝ Արեւստայ Առաջին Երեւ Արձանագրութեան մէջ (Կ, 65) Հուգիսիս կը կոչուի։

«Տախտակ Շարիդուրայ՝ ... (երկիր) Նաիրեայ արքայի, ... արքայ արքայից, այն ամէն թաղաւորներէն հարկեր առի...»: Թէպէտ այս խօսքերն կը ցուցնեն թէ Շարիդուր Ա ընդարձակ երկրի մը կը տիրէր, սակայն իրմէ գործածուած նոյն Նաիրի անուան զօրութեան վրայ որոշ դադափար մը չենք կրնար գոյացնել, մանաւանդ որ իւր ժամանակը Նաիրեայ հարսուային կողմանց մեծագոյն մասն է արեւմտակողման մէկ մասն Ասորեստանեայց իշխանութեան տակն էին: Իսպուլինիս՝ վերջնոյն որդին, Սիտէքայ կապոյտ սեան վրայ քանդակուած ասորեստանեան լեզուաւ յօրինեալ արձանագրութեան մէջ (մեր թիւ 45, տողք 3, 16) «արքայ (երկիր) Նաիրեայ» կը կոչուի: Միւս կողմանէ Մինուաս Ա երբ իւր հօրն Իսպուլինեայ զահակիցն էր (Ք. ա. իրր 805-800), Ուշնիայ եւ Սիտէքայ ուրարտեան լեզուաւ գրուած համանման արձանագրութեանց մէջ (մեր թիւ 2, տողք 18-19) զԻսպուլինիս «(երկիր) Նաւայի թագաւոր» կը կոչէ: Նարա անուանածն է Նաիրի, Նահրի եւ այլ ասորեստանեան անունք հետ նոյն ըլլալով, թուի ստոյղ թէ Սիտէք Կորդուաց հարաւոյ արեւելակողմն եւ Ուշնի Կապուտան ծովուն արեւմտից հարաւակողմը եղած ըլլալով, որովհետեւ Իսպուլինիս եւ Մինուաս Ա այն երկրաց վրայ եւս իշխեցին, այս երկու թագաւորք եւս նոյն կողմանքը իրր Նաիրեայ երկիրներ կը ճանչնային, որոց եւ կը տիրէին: Հաւանական եւս կ'երևայ որ նաեւ իրենց տիրած միւս երկիրները եւս ընդհանրապէս բովանդակ ազգային վիճակները նոյն Նաիրի կամ Նարա անուան տակ կը բովանդակէին:

Նաիրի կամ Նարա անուան ազգազգականը չունինք:

ՅՈՎՍԷՓ ՎՐԴ. ՍԱՆՏԱԼՃԵԱՆ

(Շար. 6)